

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Սեպտեմբեր. 91թ.

Ամեն մի քաղաքական կուսակցութիւն՝ դադարի համար կռիւ սկսելով կարող է յաջողութեան կամ անյաջողութեան յոյս ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ կան հետեւեալ երկու անհրաժեշտ պայմանները.

1) Եթէ ժողովուրդը, որի շահերի համար մղվում է կռիւը, հասկանում է այդ կռուի անհրաժեշտ լինելը եւ մասնակցում է այդ կռուին թէ ուղղակի եւ թէ անուղղակի կերպով՝ դոնէ ի դէմս իւր ամենալաւ ներկայացուցիչների:

2) Եթէ կռուի համար ընտրուած են այնպիսի նպատակադարձար ձեւեր եւ միջոցներ, որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկայ իրականութեան եւ պատմական ընթացի պահանջած պայմաններին:

Առաջին պայմանը, բարեբաղդարար, մեղմում կայ. Հայ ժողովուրդն արդէն ապացուցեց, որ հասկանում է սոսկական անարդ լծից անգտուելու անհրաժեշտութիւնը, թէեւ դրա համար պէտք լինի զոհել նոյն իսկ իւր ստացուածքն ու կեանքը: Հայ ժողովուրդն այդ ապացուցեց մասսային ցոյցերով կարբինում ու Պոլսում եւ մի շարք անհատական ու խմբովին յեղափոխական ձեռնարկութիւններով:

Ուրեմն ասել թէ Հայ ժողովուրդը գիտակցօրէն ըմբռնել է արդէն կռուի անհրաժեշտութիւնը՝ դեռ քիչ է: Նա ոչ միայն հասկանում է այդ, այլեւ մինչեւ անգամ իւր այդ գիտակցութեամբ առաջ է հայ ինտելիգէնցիայից: Իսկապէս ասած՝ ինտելիգէնցիան միայն արձագանք տուեց ժողովրդի պատերազմական կոչին, որ լսուեց անակնկալ կերպով: Այն՝ ինչ որ սպասում էին ապագայում, թէեւ մօտ ապագայում, կատարուեց այսօր, եւ այն էլ այնպիսի ազդու ձեւով, որ վերջ տրուեց բոլոր կասկածներին, եւ մինչեւ անգամ ամենաթերահաւատներն իսկ համոզուեցին, որ վիճակ դցուած է, Ռուսիկոնն անցկացած, —որ հայկական յեղափոխութիւն սկսուած է:

Ի՞նչ պէտք է անէր այն ինտելիգէնցիան, որ ճանաչում է իւր պատմական կոչումը՝ — ծառայել ժողովրդը

դի—աշխատաւոր մասսայի շահերին: Նա պէտք է շտապէր ժողովրդի կոչին, նա պէտք է դնար իւր գիտութեան պաշարով անակցելու ժողովրդին այդ դժուար ընթացում եւ կազմակերպելու այն կռիւը, որ սկսուած էր ժողովուրդը դարաւոր ճնշման ու անարդարութեան դէմ: Եւ ինտելիգէնցիան յետ չմնաց ժողովրդից հեռուց նրան:

Այդ հանգամանքը նոր շարժման ամենաբնորոշ եւ խորհրդաւոր կողմն է, նրա յարատեւութեան եւ յաջողութեան ամենամեծ գրաւականն է:

«Բազումք են կոչեցեալք, բայց սակաւք ընտրեալք»:

Իրաւ է, բոլոր ինտելիգէնցի գործիչները մինչեւ վերջը չեն հասցնիլ գործը, շատերը գուցէ կանգ կ'առնեն կէս ճանապարհին, կամ հէնց ճանապարհի սկզբին, —բայց այդ ոչինչ. այն ժողովուրդը, որ հասել է կռուի անհրաժեշտութեան գիտակցութեանը եւ կարողացել է իւր վրայ առնել այդ կռուի՝ որքան ծանր, եւ նոյնքան փայլուն նախաձեռնութիւնը, կը կարողանայ իւր միջից դուրս բերել իրար յետեւից նորանոր ինտելիգէնցի ոյժեր, որոնք ընդունակ կը լինին վճռել յեղափոխական շրջանի (էպօխա) խնդիրները:

Անցնենք երկրորդ պայմանին:

Ամենից առաջ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ մեր կռիւը՝ ժողովրդի կռիւ է նրա դարաւոր բռնակալների դէմ: Իրրեւ ժողովրդական կռիւ, նա չի կարող կանոնաւոր զօրքերի վարած պատերազմի ձեւ ունենալ. ի հարկէ եթէ մի արտակարգ դէպք չպատահի: Մտախարութիւն է երեւակայել թէ Տաճկա-Հայաստանում կամ նրա սահմաններում կարելի է պատրաստել ու կազմակերպել մարտնչող զինուոր, նոյն իսկ ամբողջ զօրք, որ մի օր յառաջ կը խաղայ վճռական ճակատամարտ տալու, եւ այդպիսով կը սկսի եւ կը վերջացնի հայրենիքի ազատութեան գործը:

Ո՛չ, Հայ ժողովրդի կռիւը պէտք է պարտիզանական կռիւ լինի. մենք մեր այժմեան դրութեան մէջ ուրիշ կերպ կռուել չենք կարող. կանոնաւոր պատերազմ, իսկական ճակատամարտներ անհնար են մեզ համար:

Այդ է թելադրում մեզ առողջ դատողութիւնը եւ այդ է սովորեցնում մեզ նոյն իսկ ուրիշ ազգերի—Բուլղարների, Իտալացիների, Յոյների պատմական օրինակը: Այդպէս պէտք է կռուենք եւ մենք դո՛ւք մինչեւ այն ժամանակ, երբ պարտիզանական կռուի ջոկ-ջոկ ակիբները միախառնուելով կը կազմեն ժողովրդական ապստամբութեան յորդահոս հեղեղը, որ կը սրբի կը տանի իւր հետ Հայաստանի երեսից ստրկութեան, աղքատութեան, անարդարութեան դարաւոր կնիքը...

Այդ պարտիզանական պատերազմի նախաձեռնողները կը լինին ժողովրդից դուրս եկած մարտնչող մարդիկ, որոնք միայն ձեւ են փնտրում արտայայտելու իրանց հրաշալի դպացմունքները, ոյժերն ու ընդունակութիւնները:

Այդ ձեւը—հրոսակային (հայդուկային, աւազակային) խմբերի կոիւրդ—կը թելադրեն ժողովրդին եւ կը ժողովրդականացնեն՝ յեղափոխական ինտելիգէնցիայի ներկայացուցիչները:

Շատ մեծ դեր են խաղացել հրոսակային խմբերն այս դարում ազատուած մանր ազգութիւնների պատմութեան մէջ. այդպիսի մեծ դեր կարող են եւ պէտք է խաղան նրանք նաեւ մեզ համար: Ախոյեան հանդիսանալով ամէն տեսակ բռնաւորների դէմ՝ սկսած սատրապ աստիճանաւորից մինչեւ քիւրդ աւազակը մի կողմից եւ արիւնարբու հարկահանի ու վաշխառուի դէմ միւս կողմից, այդ խմբերը՝ ապառայ պատմութեան կենդանի դրօշակներ կը լինին: Պարտիզանական յարձակումներ գործելով բռնաւորների վրայ, պաշտպանելով ճշտութեամբ նրանք կ'ելէքտրականացնեն ժողովրդի միտքն ու դպացմունքը, կռուի կենդանի օրինակներ կը տան ժողովրդին եւ այդպէս մասամբ դադափաբական կերպով, մասամբ իրականապէս կը ժողովեն իրանց շուրջը եւ կը կազմակերպեն կռուելու փոքրիշատէ ընդունակ բոլոր տարրերը:

Այդ ոյժերը կանոնաւոր կերպով կազմակերպելու եւ ամբողջ Հայաստանում այդ խմբերի միջեւ մի ընդհանուր կապ հաստատելու համար օգնութեան կը հասանի ինտելիգէնցիան, որ գլխաւորապէս պէտք է զբաղուի հէնց յեղափոխական ոյժերի կազմակերպութեամբ: Ապստամբութեան դադափարը քարոզելու նա պէտք է լինենալ: Տաճկաստանի այժմեան կառավարութեան ձեւը ամենալաւ քարոզիչն է այդ դադափարի: Ինտելիգէնցիան միայն պէտք է որոշի յեղափոխական դրական իդէալները եւ կազմակերպի եղած յեղափոխական ոյժերը:

Եւ այդ կազմակերպութիւնը գլուխ դայ, այնուհետեւ կը հեշտանայ ժողովրդին դէնք մատակարարելու եւ ինքնիրան կը վճռուի թէ ընթացիկ կռուի եւ թէ ապստամբական շրջանի բոլոր միջոցների հարցը:

Իսկ այդպիսի միջոցներ փնտրելու կարեւորութիւն չկայ—յեղափոխական տեսնիկայի մէջ այդ հարցը վաղուց վճռուած է: Մենք անյարմար ենք համարում կանգ առնել այդ հարցի վրայ:

Յեղափոխական հարուստ տեսնիկայով՝ զինուազազանի կազմակերպութեան տարածումն ու դարդացումը բնականաբար առաջ կը բերի աւելի յաճախ կըրկնուող խմբային ցոյցեր տաճկական բռնակալութեադէմ, որոնք մի կողմից կը դաստիարակեն ժողովրդի յեղափոխական ոգին, միւս կողմից կը քայքայեն Տաճկատէրութեան՝ առանց այն էլ խախտու կազմը:

Եւ երբոր յեղափոխութեան պարտիզանական կըրուի ակիբները կ'ողողեն ամբողջ Տաճկական—Հայաստանը, երբոր նրանք անվերանորոգելի ճեղքեր կը բանան Տաճիկ տէրութեան խախտու շինուածքի մէջ, երբոր վերջապէս Եւրոպան կը տեսնի, որ Տաճկաստան խաղաղութիւնն անդառնալի կերպով խռովուած է երկու անհաշտ՝ մինչ արեան վերջին կաթիլը մաքառի վճռած թշնամիների կռուով, երբոր նա կը տեսնի, որ Տաճկաստանում իւր դործ դրած դրամաբուխները վընասվում են եւ կորչելու վտանգի են ենթարկվում եւ ուկայծը բոցավառուելով կարող է եւրոպական դարհուրելի հրդեհի պատճառ դառնալ,—այն ժամանակ կը դայ վճռական բուլէն եւ ամբողջ ժողովուրդը իբրեւ մի մարդ, մի հողի ոտի կը կանգնի եւ զէնքի ոյժով ձեռք կը բերի իւր մարդկային իրաւունքները, այն իրաւունքները, որ այսքան դար անխիղճ կերպով ռանակոխ են արել տաճիկներն ու քրդերը:

Տաճիկ կառավարութիւնը չի կարողանալ խեղդե յեղափոխութիւնը ո՛չ նրա առաջին շրջանում, ո՛չ է վերջինում: Ապակեդրոնացման, (դեցենտրալիզացիա, ու տեղական ինքուրոյն նախաձեռնութեան վրայ հիմնուած յեղափոխական կազմակերպութիւնը՝ իբրեւ հարիւր գլխանի վիշապ կը գործի ամեն տեղ եւ ամեն տեսակ ձեւերով ու հնարքներով: Նա կը մտցնի իւր աւելի զէնքը թէ քաղաք եւ թէ գիւղ, թէ կաշառակեր աստիճանաւորների եւ թէ արիւնարբու վաշխառուների շրջանը, մի խօսքով նա սրով ու հրով կը ջնջի ժողովրդի բոլոր թշնամիներին ու բռնակալներին: Ի հարկէ արիւնահեղ փորձեր եւս կը լինին յեղափոխական վիշապին սպանելու, բայց իզուր—մի կտրուած գլխի տեղ կը բուսնեն հարիւրաւոր գլուխներ, մի կալանաւորուած ու ջարդուած խմբի տեղ՝ յարութիւն առած ու ինքնագործունեայ ժողովուրդն պռաջ կը բերի հարիւրաւոր նոր խմբեր: Շատ արիւն կը թափուի, շատ աչքեր կ'արտասուեն, բայց մե՞ թէ այժմ արիւնը արտա-

սուք են ողորդում Հայաստանի հովիտները, եւ վերջապէս ի՞նչ արած որ այժմեան մարդկութիւնն առանց տրիւնային վարձատրութիւն ստանալու ազատութիւն չի տալիս ոչ ոքի: Եւ մեր ժողովուրդը կը վճարի այդ վարձը, այդ պարտքը՝ ոգեւորուած այն մտքով, որ վիճակն արդէն դշուած է եւ յաղթութիւնը իւրնէ լինելու, եւ միայն իւրը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Իրօշակ»-ի անցեալ համարում մենք գրել էինք, որ մեր այժմեան պահանջները մօտաւորապէս նոյն են, ինչ որ յայտնուած են Ներսէս Պատրիարքի ծրագրում:

Որովհետեւ այդ բառերը տեղիք են տուել թիւրիմացութեան, մենք կարեւոր ենք համարում յայտնել, որ մենք այդ գրելով աչքի առաջ ենք ունեցել այն դէպքը, եթէ Սուլթանը իւր բարի կամքով մտցնի Տաճկահան-Հայաստանում Ներսէս պատրիարքի ծրագրում պահանջուած բարենորոգութիւնները, որ շատ անհասանկան է: Սուլթանը իւր վարմունքով օրէցօր աւելի է համոզում ամենքին, որ Տաճկահան-Հայաստանի համար ապաստամբութիւնից դուրս փրկութիւն չկայ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տաճկահայերի տրամադրութիւնը.

Յեղափոխական գործի համար ամենաառաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող հարցն այն է, թէ ի՞նչպէս է վերաբերվում ժողովուրդը դէպի յեղափոխական գործը: Եթէ մի երկրում գոյութիւն ունի յեղափոխութեան բոլոր միւս պայմանները, բայց բացակայում է ժողովրդի բարեյաջող տրամադրութիւնը, եթէ մի տեղ ժողովրդի ահազին մեծամասնութիւնը, չի՞մ ասում թշնամաբար, անտարբեր է վերաբերվում դէպի յեղափոխական գործը, այնտեղ միջանի սերունդ գործիչների անընդհատ աշխատանք է պահանջվում նպաստաւոր տրամադրութիւն ստեղծելու համար: Բարեբաղդաբար այսօրուայ հայ յեղափոխական գործիչն ազատուած է այդ նախապատրաստուած գործունէութիւնից. մեր վերջին տասը-քսան տարուայ պատմութիւնը, տաճկահան իշխանութեան անտանելի պայմաններն այսօր առաջ են բերել մի յեղափոխական ազդաբնակութիւն, որ միայն աջող հանգամանքի է սպասում թօթափելու իրանից տաճկական լուծը:

Այսպէս կարծելու մեզ իրաւունք են տալիս Տաճկահան-Հայաստանից հասած բազմաթիւ տեղեկութիւնները, այդպիսի սպաւորութիւն դուրս են բերել եւ մեր գործակալները, շիրուկով տեղական ժողովրդի հետ:

Այստեղ առաջ ենք բերում մեր գործակալներից մէկի հաղորդածը: «Դաշնակցութիւնը» նրան մի ուրիշ յանձնարարութիւն էր տուել, որին գլուխ բերելու համար, հարկաւոր էր մի քանի մարդկանց աշակցութիւն: Կազմուեց մի խումբ: Ուումբը՝ բաղկացած եօթ զինուած մարդուց, անցաւ սահմանը. հարկաւոր էր անցնել թշնամիների միջով. սահմանի վրայ նրանց սպասում էր սահմանապահ զօրքը, երկրի խորքերում էլ զափթիէները եւ, որ ամենագլխաւորն է, մահմեդական կատաղած ազգաբնակչութիւնը, եւ այս բոլորի միջով պէտք է անցնէին եօթ զինուած հայեր. մարդիկ, որոնք շատ քիչ էին ծանօթ երկրին եւ տեղական հանգամանքներին, եւ ի՞նչ էք կարծում. ամբողջ մի ամիս ու կէս խումբը մնաց այդ երկրում, անցաւ ահազին տարածութիւն, անցաւ տասնեակ գիւղեր, պատահեց հազարաւոր մարդկանց եւ ամբողջ ժամանակ համարեա ո՛չ մի մատնութիւն, ո՛չ մի վատութիւն չեղաւ հայերի կողմից. խումբը կատարեց իւր վրայ դրած յանձնարարութիւնն առանց փորձանքի ու անվտանգ հասաւ իւր տեղը: Դա կարելի՞ բանէր, եթէ նրանց նպաստած չլինէր տեղական հայ ազգաբնակչութիւնը. եւ իրօք առանց հայերի աշակցութեան մեր մարդիկը մի քայլ անգամ անկարող էին անել իրանց համար մի անծանօթ երկրում: Մերոնց ընդունում էին իրանց տներն առանց տարակուսանքի ու կասկածի, պահում պատսպարում էին, ճիւղ էին թափում նրանց ամեն մի յարձարութիւն տալու, առաջնորդում էին գիւղից գիւղ (ի հարկէ առանց վարձատրութեան). եւ գիտէ՞ք ինչ քայլ էր նշանաց արածը. այդ այն քայլերիցն է, որի համար մարդկանց կիզիչ Արաբիայի խորքերն են տանում: Մեր մարդկերանց դնալուց մի ամիս առաջ Տաճիկ կառավարութիւնը սաստիկ սպառնացել էր այն ամեն մէկին, որ ապաստարան կամ որեւիցէ դիւրութիւն կը տայ «Ընկերութեան» մարդկանց, եւ այդ մտքով ստորագրութիւն էր վերցրել գիւղի իշխաններից:

Մտնենք մի քանի մանրամասնութիւնների մէջ:

Մեր մարդիկ, իջնելով մի որեւէ գիւղացու մօտ, պատուիրում էին նրան ծածուկ պահել միւսներից: Այդ երբեմն, թէեւ քիչ անգամ, յաջողվում էր նրանց: Այսպէս պատահեց եւ գիւղում: Մերոնք գիշերեցին մէկի մօտ եւ դուրս եկան գիւղից չնկատուած ոչ ոքից: Վերադարձին մեր մարդիկ անցան նոյն գիւղով եւ մնացին նոյն մարդու մօտ: Տանտէրը պատմել էր թէ նրանց հեռանալուց յետոյ գիւղումն իմացել էին եւ գիւղացիք սաստիկ անդաւազան էին մնացել իրանից, տակւով «ինչ է, մենք անօրէն ենք, ջիւրդ ու տաճիկ ենք, որ մեզնից կը ծածկէիք, կամ քեզնից վա՞տ հայ ենք»:

Յաճախ բանն իսկոյն բացվում էր եւ այն ժամանակ մեր ընկերները իջած տեղն աւելի մի ուխտատեղի էր նըմանում . մէկը մտնում էր , միւսը դուրս գալիս եւ այսպէս շարունակ . մերոնցից մէկը մի գիւղում հետեւեալ դէպքին է ահանատես եղել , մէկն՝ իմանալով մերոնց դատուածը , ընկել է գիւղը գոռալով՝ «տղերք դուրս եկէք . Ա—ենց տունը երկնքից լոյս է իջել» :

Գալիս են հաւաքվում և սկսվում է խօսակցութիւն : Սօսակցութեան ամենառաջին եւ ամեն տեղ կրկնուող նիւթն է . «ի՞նչ կ'ընէ , ի՞նչ կը խորհէ մեր մասին «Ընկերութիւնը» : ի՞նչու չի գար մեզի օգնելու . չգիտէ՞ նա մեր ահ օրը , չգիտէ՞ մեր ցաւը» , եւ սկսվում են դանդաղաներ , անվերջ դանդաղաներ իրանց դրութեան վերաբերմամբ տածիկ ու քրդի ձեռքից : Եւ ի՞նչպէս չը դանդաղանեն . չկայ մէկը , որի գգացմունքները խորը կերպով վերաւորուած չլինէին այդ բարբարոսներից Ամենամեծ տպաւորութիւն է թողել մերոնց վրայ մի գիւղացի : «Տեսնո՞ւմ էք այս մատները , ասել է նա , հանելով ծոցի քսակից մի քանի չորցած մատներ . սրբանք իմ եղբոր մատներն են , որին քրդերն իմ աչքի առաջ մորթեցին . եւ ես չեմ հանգստանալ , մինչեւ չթափեմ թշնամիներն արիւնը . ես այդ ուխտել եմ եւ այս մատները պիտի ամեն օր յիշեցնեն ինձ իմ ուխտը» :

Ո՛ւր որ գնաք , որտեղ էլ ոտք կոխէք , ամեն տեղ մի եւնոյն լացուկոծի ձայնը կը լսէք . ամեն տեղ մեծ ու փոքրին վրէժխնդրութեան ոգին է տիրապետել . այսին , գիւղից քէլ տարել են Մկոյի ոչխարները , միւս տեղ վիրաւորել են Սարգսին , մի երրորդ տեղ սպանել են Ստեփանին , անպատուել կնոջը , փախցրել մատաղահաս աղջկան , եւ այլն եւ այլն . . . :

Այսպէս՝ շրջապատում էին մերոնց գիւղացիք եւ ամեն մէկն ուզում էր իւր դարդը պատմել . եթէ տանտէրը չլինէր , քնելու անգամ ժամանակ չէին տալ : Բայց տանտէրը հիւրերին հանգստութիւն տալու համար յաճախ ստիպուած էր լինում փակել դռները . բայց էլի հնար չէր լինում եկողներից ազատուելու : «Աղբա՛ր դուռը բա՛ց , քիչ մը նայենք» , կրկնում էին բախելով դուռը եւ դալիս էին ոչ միայն տղամարդիկ , այլեւ կանայք : Այս վերջինները գուլպաներ էին ընծայ բերում , իրանց ծառայութիւնն էին առաջարկում—լուանալ , կարկատել մերոնց շորերը :

Մեր գործակալն ընտրում էր իջեւանելու համար զուտ հայկական գիւղեր , բայց եւ այս վերջիններում երբեմն պատահում էին քրդեր . այսպէս գիւղերից մէկում պահապանը քիւրդ էր . դա մի կերպ հասկանում է , որ եկողներն «Ընկերութեան» մարդիկ են : Իսկոյն մի քրդի պետի միջոցով իմացնում է հարեւան գիւղի քրդերին . այդ քրդերը պատրաստվում են յարձակումն գոր-

ծելու . այս գիւղից մի հայ շտապում է այն գիւղը , ուր իջել էին մերոնք եւ հաղորդում է սպառնացող վտանգը : Ամբողջ գիւղը տակնուվրայ է լինում . բարձրանում է կանանց լաց ու աղաղակը , տղամարդիկ դուրս են թափվում տներից՝ որը դազանակ ձեռին , որը , պերանդի , միքանիսն էլ հրացան : Այստեղ ի դէպ է ասել , որ գիւղերից շատերում հայերը քրդի այնպուրի դէմ , ունին մի այն նահապետական դադանակն ու պերանդին , բայց ժողովուրդը տենդային կերպով ձգտում է զինուելու . ամենքն էլ ծախում են ամենամահաժեշտ իրեղէնները եւ դրացից ստացած դրամը դէնքի տալիս : Պատահել են գիւղեր , ուր գիւղացիք բաւականաչափ զինուած են եղել . բայց տարաբաղադար այդպիսի գիւղեր բացառութիւն են կազմում . գլխաւոր արգելքը—նոր ձեւի հրացանների չափազանց թանկութիւնն է : Եւ ո՛վ ձեռք է բերում մի այդպիսի հրացան , նա իւր աչքի պէս է պահում : Միայն են այն կասկածները , իբր թէ հրացաններ ձեռք բերելը մի վաճառանակական գործ է , իբր թէ էժան գնում են եւ թանկ ծախում քրդերին . այսպիսի դէպքեր շատ չնչին բացառութիւններ են եւ այդպիսիները սաստիկ հալածվում են հայերի կողմից :

Մեր գործակալը տեսնելով գիւղին սպառնացող վտանգը , վճռում է հեռանալ : Բայց ո՞վ է թողնողը գիւղացիք երկար ժամանակ չէին համաձայնվում . վերջը համոզվում են միայն այն պայմանով , որ իրանց կը հասցնեն մերոնց մինչեւ ասպահով տեղ : Գիւղից հեռանալը մի սրտաշարժ տեսարան էր : Քահանան գնում էր առաջ ընկած՝ դէպքի համեմատ սաղմոսներ կարդալով եւ շարականներ երգելով . դրան հետեւում էին գիւղի համարեա բոլոր տղամարդիկը , իզուր էր մերնոց աղաչանքը՝ վերադառնալ գիւղ : «Չէ , թող առաջ մեզ ապանեն , յետոյ քեզ , ասում էին նրանք : Երկար գնում էին այսպէս , վերջապէս մի տեղ կանգ առան՝ այստեղից՝ նրանց կարծիքով , այլեւ վտանգ չէր սպառնում : Քահանան կարգաց իւր վերջին աղօթքը . աւելացնելով . «Գնացէք , որդիքս , Տէրն ընդ ձեզ . մեծ է դորութիւն Քրիստոսի , Նա կ'ազատի ձեզ ամեն փորձանքներից» , եւ սկսեցին համբոյրներ , մաղթանքներ . . . :

Հեռուից լուսեց ձիաների ոտնաձայն . գիւղացիներ մի մասը դիմեց այն կողմը , որտեղից լսվում էր ոտնաձայնը : Ձիաւորները մօտեցան . դրանք երկու հոգի էին : Մէկը թուա ձիուց . «Որո՞նք են ազոնք , որո՞նք» : Տեսնելով մերոնց՝ նա սկսեց մէկ-մէկ համբուրել մերոնց , նորից համբուրել . «Փառք Քեզ Աստուած , որ կարողացայ տեսնել ,» ասում էր նա : Եկողը հարեւան գիւղացի Ս . աղան էր :

Դեռ գնալուց առաջ երբ Ս . աղան իմացել էր մերոնց անցնելը , խնդրել էր որ վերադարձին իրան իմաց

տան այժմ իմաց էին տուել, նա եկել էր գիւղ եւ այնտեղ չտեսնելով, շտապել էր ցոյց տուած ճանապարհով: Ես ուզում էի ձեզ տեսնելով, եղբարք, ասում էր նա համբուրուելով. մի քանի ասելիք ունիմ, հասցրէք «Ընկ.» : Ասացէք «Ընկ.» , որ այլեւս անկորոզ ենք տանել, թող նա գնայ եւ մենք մեր կեանքը, մեր ունեցածը չունեցածը չենք խնայիլ նրան օգնելու: Եղբարք, ասել է նա, դիմելով դիւղացիներին, դուք գիտէք որ ես տարեկան այսքան կտտ ցորեն, այսքան դարի ունիմ, այսքան խուրձ եօնջա: Այդ բոլորը ես չեմ ծախելու բոլորը տալիս եմ «Ընկերութեան»: Դուրս եկան ուրիշներն էլ եւ ամեն մէկը ահագին բաժին էր հանում «Ընկերութեանը»: Նորից համբոյրներ եւ վերջին հրատեղում...

Մի ուրիշ գիւղում գալիս են մեր գործակալի մօտ գիւղի իշխանները, աղ-սախկալները. սկսում են հարցու փորձ անել. սկզբում կասկածով են վերաբերվում դէպի մեր գործակալը, վախնալով մի գուցէ մատնիչի հետ գործ ունին բայց շուտով նրանց կասկածը փարատվում է եւ նրանից մէկը հանում է ծոցից մի թուղթ ու տալիս մեր գործակալին: Սոյն թղթով գիւղացիները դիմում են «Ընկերութեանը» գանգատելով իրանց գորութիւնից. աղաչում են, որ նա շուտով դայ, խնդրում են դէնք, խոստանալով իրանց բոլորովին նրա տրամադրութեան ասկ դնել եւ օգնել թէ մարդով, թէ պաշարեղէնով. եւ այն եւ այլն: Թղթի տակ դրուած էին բազմաթիւ կնիքներ, ստորագրութիւններ: Իշխաններից մէկը յայտնում է, որ այդ թուղթը կապուել են իրանց միջբոլոր գիւղացիները եւ խնդրում են գործակալին, որ նա հասցնէ «Ընկերութեան»: Մեր գործակալը խոստանում է նրանց ցանկութեանը հասցնել «Ընկերութեանը», միայն հրատարկում է թղթից, ասելով՝ թէ ինձ կարող են այսօր կամ վաղը բռնել սպանել եւ թուղթը այդպիսով կարող է ընկնել իշխանութեան ձեռքը:

Չպէտք է կարծել, որ այս խոստումները լոկ խոստումներ են՝ հարկաւոր դէպքում ժողովուրդը չի մասնակցիլ ընդհանուր գործի. ընդհանրապէս—ժողովուրդի մէջ ինքնապաշտպանութեան դադարը բաւականին զարգացած է. ահաւասիկ մի օրինակ եւս: Մեր ընկերներին հետեւեալ դէպքը պատահեց. նրանք պահուուել էին մի բլրի վրայ, քարերի տակ եւ սպասում էին, որ մութն ընկնի: Ներքեւ, դաշտումը, երեւացին երկու հայ գիւղացի, որոնցից մէկը մօտենում է բլրին, դէս ու դէն նայում, յետ դառնում իւր ընկերոջ մօտ եւ երկուսն էլ անցում գնում են հետեւեալ բլրին յետեւը: Չանցաւ կէս ժամ, մերոնք տեսնում են, որ նոյն գիւղացիք հակառակ կողմից փորսող տալով, մօտենում են իրանց. երբ բաւականաչափ մօտեցան, պահուեցան քա-

րի տակ եւ մէկը պատրաստուեց հրացան արձակելու: Մերոնք հաղիւ կարողացան համոզել նրանց, որ իրանք քրդեր չեն, այլ քրդի հագուստ հագած հայեր: Բանից դուրս եկաւ, որ դրանք փնտրելիս են եղել իրանց կորած եղբ եւ կարծել են թէ մերոնք են գողցել:

Բայց ի հարկէ չպէտք է մտածել, որ դարերի ընթացքում ստրկութեան դրած կնիքը բոլորովին ջրնջուել, անհետացել է: Չենք կարող այստեղ չիշխատակել, որ մերոնք հետ մի երկու տեղ փորձել են վառթար կերպով վարուել: Բայց այդ փորձերը բացառութիւններ են (այսպէս յայն, որ տասնեակ գիւղերից միայն երկուսումն է այդ պատահել) և իրանց նպատակին չեն հասնում հասարակութեան ընդհանրութեան շնորհիւ: Այսպէս՝ մի գիւղում իշխաններից մէկն իմանալով որ գիւղում կան «Ընկ.» մարդկանցից, պատրաստվում է իմացում տալ իշխանութեանը, ասելով թէ ստորագրութիւն են տուել եւ իրանց վտանգ է սպառնում, եթէ չկատարեն խոստացածը: Գիւղացիներն իմանալով այդ, վրդովվում են, աշխատում են համոզել եւ երբ այդ չի յաջողվում, երիտասարդներից մէկը մտնում է իշխանի տունը. «Աղա, եկել եմ քո հօգիտ անենեմ», ասում է նա, ուղղելով ստրճանակն աղային սրտին: «Մօ՛, ին՞քն ես, որ այդքան մարդ կ'ուզես սպանել»: Աղան խոստանում է լուել:

Մենք բաւականանում ենք այսքանով, կարծելով որ այս փաստերը բաւականաչափ պարզում են ժողովուրդի տրամադրութիւնը:

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍՊԱՍՏԱՆԵՑ

Անցեալ Յուլիս ամսում Տաճկաստանցի մի երիտասարդ՝ Ղազար անունով, կամենալով վերադառնալ հայրենիք, միանում է Պան գնացող մի քարվանի հետ: Բայց որովհետեւ նա իւր հետ ունէր մեծ քանակութիւն «Արմենիա»-ների, այդ պատճառով նա վճուում է ճանապարհ գնալ միայն գիշերները, եւ թիւրք-պորսկական սահմանն անցելուց յետոյ բաժանվում է քարվանից եւ շարունակում է իւր ճանապարհը մենակ: Միջանի ժամից յետոյ յանկարծ նա հանդիպում է տաճիկ գաճթիէների, որոնք ձերբակալում են նրան եւ լաւ ծեծելուց ու խուզարկելուց յետոյ, դանում են նրա մօտ յիշեալ լրագրի համարները, մի ստրճանակ եւ միքանի նամակներ: Դրանից յետոյ գաճթիէները տանում են նրան Բաշկալէ յայտնի մատնիչ Յովհաննէս վարդապետ Բազանու մօտ, որ մի ժամանակ Բարթոլոմէոսի վանքի վանահայր էր: Տեսնելով թերթերը եւ նամակները, վարդապետը յայտնում է գաճթիէներին, որ Ղազարը յեղափոխականներից է: Երբ Գոյամզամը նրան հարց-

նում է թէ՛ որտեղից եւ ուր էր տանում այդ թերթերը, նա բոլորովին սառնասիրտ կերպով պատասխանում է, թէ ինքը Ոսալի փաշայի մարդն է եւ այդ թերթերն ու նամակներն ուղղակի տանելու էր Վան նրա մօտ, որտեղ նրան պէտք է աջակցէր հայ յեղափոխականներին բռնելու գործում: Գայմաղամը հաւատում է դրան եւ անմիջապէս հեռագրում է Վան Վալի-փաշային: Այնտեղից հեռագրում են որ ուղարկեն Ղազարին դափթիկների հետ առանց որեւէ նեղութիւնների: Երկու ժամ ու կէս հեռագրութեան վրայ Վանից Նոր-գիւղի մօտ նրանք կանգ են առնում ճաշելու եւ հանգստանալու համար: Ճաշից յետոյ Ղազարը խնդրում է մի քանի բուպէով դուրս դալ եւ օգտուելով յարմար բուպէից սկսում է փախչել: Զափթիկները, տեսնելով որ նա ուշացաւ, կասկածում են, ընկնում են նրա յետեւից ու սկսում են հրացան արձակել: Այդ ժամանակ նրանց առաջն է դուրս գալիս մի զինուորուած խումբ հայերի, որ կռիւ է սկսում զափթիկների հետ: Այդ միջոցին Ղազարըն ատրճանակով սպանում է մի զափթիկի միւսին ծանր վերաւորում: Դրանից յետոյ խումբը եւ Ղազարը բոլորովին անհետանում են՝ խլելով զափթիկներից Ղազարի բերած բոլոր թղթերը, նրանց ձիաները, հրացաններն ու ատրճանակները: Ետևով Վալին իմանում է այդ դէպքի մասին եւ 500 ձիաւոր է ուղարկում, որ գտնեն փախատականներին, բայց նրանց բոլոր ջանքերն իզուր են անցնում:

Այս դէպքը մեծ անհանդատութիւն պատճառեց Վանի կառավարութեանը:

Խմբի երեւալը բացատրվում է այսպէս, Ն. գիւղում Ղազարին երկար սպասելով սկսել են անհանգստանալ, և կարծելով, որ մի փորձանք է պատահել, խումբն ուղարկել են նրան ազատելու եւ այդպէս էլ լինում է:

ԼՈՒՐԵՐ ՏԱՃԱՎ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ

Թղթակցութիւն 0... գիւղից
 Այնթապ դաւառի մէջ եղած ճնշումներ եւ հարստարութիւնը 1891թ. Մարտ ամսէն սկսեալ:

1. Քօջը եւ Ղարղալը գիւղի մէջ տեղ երկու մարդ չարաչար տանջանքներով կ'սպանեն ջրդեր:
2. Լիզ գիւղ եւ Պողակ գիւղ արտերի մէջ ջրդեր երկու մարդ կը սպանեն:
3. Երկու հայ աղջիկ Քօջը գիւղէն Սիպիլոցի Աշերէթ քիւրդերն բռնի եւ չարաչար տանջանքով կը տանեն եւ կը տաճկացնեն: Այս ջրդերու ցեղապետ Եղսուֆ-պէյ բռնի կերպով 15 եղ կառնու իւր եղբոր Պօլսէն վերադառնալէն վերջ:
4. Ղարասու կոչուած գիւղում մի տուն ամբողջ գերդաստանով ջրդերի ահէն ստիպեալ կրօնափոխել կը-

լինին: Մի տղայ եւս Դուկնուկ գիւղէն կրօնափոխ կը լինի մի անպարտ գրպարտութեան պատճառով:

5. Երկու գիւղ որ Ալաշկերտէն երկու եւ կէս ժամու չափ հեռաւորութիւն ունի եւ բնակիչները եւս հայ կաթողիկ են, նոցա քահանան տէր Արամ կառավարութեան երկիւղէն ստիպեալ կրօնափոխութիւն յանձն առաւ իւր դերդաստանօք հանդերձ՝ երկու մատաղահաս տղայով եւ երկու աղջկով, իսկ մեծ տղան փախաւ. աղջիկն այժմ թուրք գորապետներու տալ յանձն կ'առնու եւ ինքն եւս Ալաշկերտի մէջ կը դստուի՝ ունենալով մեծ պատիւ տաճիկ մուսուանդ ժողովրդէն:

6. Տարապ քիւրդ գիւղի մէջ Արապ-աղայ արենարբու քիւրդը մի Բիթլիսեցի տղայ կրօնափոխելով իւր բովը կը պահէ:

7. Ոռչեան գիւղ քրդերի ահէն եւ երկիւղէն ստիպեալ կրօնափոխութեան խօսք տուած է, չկարողանալով տանել այն անտանելի չարաչարանքներն ու տառապանքները, որ նոքա կուտան խեղճերին:

8. Յամատ գիւղ Մայիսի 25-ին գիւղեր ատեն 50-ի չափ քիւրդ կուզան եւ կը պաշարեն. մինչեւ արշալոյս դնուակ կը տեղայ գիւղի վրայ, թէեւ գիւղացիք կը գիմաղրեն, բայց չունի ինքզինքնին պաշտպանելու գէնքեր, ցորեկ եւս յիշեալ քրդեր կուզան եւ կ'առաջարկեն գիւղացոց՝ կամ 100 լիրա պիտի տաք կամ ասկից վերջ սպահով չպիտի ապրիք:

9. Ալաշկերտի մէջ մի տուն Մայիսի 22-ին կը խուզարկեն ոստիկաններ եւ զինուորներ. խիստ նեղութիւն կուտան կանանց, կը ծեծեն ու կը բռնաբարեն, իսկ մարդկանց բանտարկեր են, թէեւ ոչինչ չեն գտեր, բացի մի ազգային պատմութիւնից ու Եղիշէից գատ: Օրըստ օրէ կը սաստկանայ կառավարութեան ու ջրդերու հարստահարութիւն, նամանաւանդ վերջիններն, որոնց ցեղապետք ստացան Սուլթանէն Յրդ եւ Հրդ կարդի պատուանշաններ եւ վերադարձան իրենց տեղերը:

10. Ախլաթից դրում են, տեղւոյս դայմադամը Բրբահիմ բէյ անուամբ մէկը, որ Բաղիշոյ Վալի ցեղէն է քանի մը հատ ոստիկանք խրկելով անմիջապէս ժամանակէ դուրս տուրք կը պահանջէ՝ եղներ, ոչխարք, կով կիսագին ծախել տալով: Իսկ որք չեն կարող, դայմադամ ոստիկաններուն կը հրամայէ տան մէջ փոակել եւ մուխ տալ:

Բաղէշից մեզ դրում են, որ երեք Բաղիշեցի հայ վաճառականներ Վանից Բաղէշ դնալու ժամանակ ջրդերը յարձակում են դրանց վրայ՝ կողոպտելու նպատակով, բայց չկարողանալով բոլորովին կողոպտել, երգեքին էլ սպանում են եւ նրանց բոլոր ապրանքը փախցնում:

Թղթակցութիւն Ալաշկերտից

Թէ՛մը կոչուած քիւրդ, երեւելի աւազակապետ՝ աշնանէ սկսեալ ցարդ ինկած հայ գիւղեր, իւր տաս ընկերօքն հանդերձ մի առ մի ստակ կը ժողվէ, շատ խրատութիւն եւ բռնութիւն բանեցնելով խեղճ ժողովրդեան վրայ եւ այսպիսով իւրաքանչիւր գիւղին՝ 10, 20, 30 արծաթ առնելով, կը թողնի կ'երթայ մի այլ տեղ: Այդ աւազակապետ քանի մի անգամ մարդ ուղարկեց մեր գիւղը՝ Եօնճալու Տ. Գ. Քին. թէ՛ կամ 50 հատ լիրա վճարեցէք եւ կամ ջո կեանքը: Իսկ գալով ամառուայ կրած գեղճուսներուն թէ անասնոնց եւ թէ արմտեաց նկատմամբ յոյժ անթուելի է: Մեր գիւղի մէջ միայն 50—60—ի չափ անասուններ գողցան, 150—ի չափ սայլից առաւել արմտի այրեցին. ամեն գիւղի առհասարակ միեւնոյն չափով եւ ոչ նուազ վնասներ հասուցին: Ղազրի գիւղ մի երիտասարդ սպանեցին, Խար գիւղ մի մարդու դաշոյնի 25 հարուածով վիրաւորեցին, եւ այլն եւ այլն, մեծամեծ վնասներ ու մարդասպանութիւններ կատարելով: Իսկ կառավարութեան բողոք տրուած ժամանակին ամենեւին ունկնդրութիւն չի լինիր եւ ի նկատի չեն ստնսր հայի վնասն ու տառապանքը:

Իսկ Վաղարշակերտի տեղակալ (զայի մէգամ) Ահմէտ-պէյ կոչուած անձը իւր (Վաղարշակերտի) ժողովուրդն աշնանէ սկսեալ ցարդ յայտնապէս կողոպտած է՝ իւրաքանչիւր անձէն 20, 30, 40 լիրա բռնի կաշառք առնելով եւ 20ի չափ մարդիկ եւս բանտարկելով. վեց ամիսէ ի վեր է որք տակաւին բանտը կը կենան, անպատմելի ու հարստահարութիւնների ենթարկուելով: Կառավարութեան կողմանէ բոլորովին արգելուած է բանտարկեալներին հայի երես տեսնելը:

Իրկի Յարութիւն կոչուած անձի (որ այժմ Թուսաս տան կը գտնուի) կինը կառավարութեան կողմանէ կը կանչուի. կը հարցնեն թէ՛ ջո այր Յարութիւնը ո՞ւր է, քեզանից այժմ կ'ուզենք: Նա կը պատասխանէ՝ ես ի՞նչ գիտեմ ուր է գնացեր, նա այր, ես կին, կարող եմ իշխել նրան: Այս պատճառով երկու օր կը բանտարկեն:

Վերջապէս հարստահարութիւն, բանտարկութիւն, վեղճումն, եւ այլն հարածանք չի մնար, որ չկարտարուի թէ՛ քրդերի եւ թէ՛ կառավարութեան կողմէ մեր խեղճ հայ ժողովրդեան վրայ:

Երանոս կոչուած գիւղէն մի պատանի բռնի կրօնափոխ րբին Կառավարութեան միջոցով՝ էրզրումի Վալի փաշայի ներկայութեամբ, որ Քարաքիլիսէ գիւղաքաղաքի մէջ կը գտնուէր նոյն միջոցին:

—Որքան որ բանտարկեալ կայ թէ՛ Կարին, թէ՛ տեղս եւ թէ՛ Կոզովիտ, բոլորն ալ Կոզովիտ տարուած են: Վաղարշակերտի մնացած ժողովուրդը թէ՛ գիւղեր եւ թէ՛ տեղս իրենց անձին տէր չեն. կ'ըլլայ որ քանի մը աւուրյեա ամենը բանտարկուին, ամեն օր վայնասուն, տներու մէջ խուզարկութիւն կընեն խարազանի հարուածներով, խեղճ, կնանիքներ կը ծեծուին՝ հրացաններ կրպակէք ասելով: Ոստիկաններ գիւղեր կ'երթան, իզուր տեղ կը շարշարեն եւ զրպարտութիւններ կ'անեն, թէ դուք ապստամբ էք. կը խոնեն, խեղճերէն բռնի փարաներ կ'առնեն, տուրք հաւաքելու համար մարդագլուխ երկու-երկու հաւ կ'առնեն կ'ուտեն:

Եղբարք, որտեղ որ կը բողոքենք, մեր բողոքը մեկի կը մնայ առանց լսելի լինելու: Եթէ երկինք բողոքենք, ան ալ լուռ կը մնայ, եթէ երկրին բողոքենք, մեր բողոքը Եփրատայ խորշերուն մէջ կ'իյնայ եւ ալիքների հետ մէկ տեղ կը կորսուի:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այն օրուանից, երբ գրուել է մեր նախընթաց համարի տեսութիւնը, Եւրոպայի արտաքին քաղաքականութեան մէջ եղան նշանաւոր դէպքեր: Եռապետեան դաշնակցութիւնը վերանորոգուեց էլի 6 տարով: Թուսաստանի եւ Յրանսայի յարաբերութիւններն աւելի սերտ բնաւորութիւն ստացան, եւ հաստատուեցան Կրօնշատդի օրերից յետոյ:

Անգլիան, թէեւ ըստ ամենայնի ուզում է չէզոք դիրք բռնել, բայց էլի իւր բոլոր հակումներով եւ եոյն իսկ շահերով շատ մօտ է եռապետեան դաշնակցութեան: Օսմանեան պետութեան բռնելիք դիրքը մինչեւ այժմ դեռ անորոշ է և առիթ է տալիս զանազան ենթադրութիւնների: Նոյն իսկ վերջերումս պատահած Թիւրքիայի նախարարութեան փոփոխութեան պատճառների մասին զանազան կարծիքներ են յայտնում: Եստեղը՝ մեծ մասամբ Յրանսիական եւ ոռու լրագրները բացատրում են այդ այն յաղթութեամբ, որ ունեցաւ ոռուսաց դիպլոմատիան Դարդանեյեան ջրանցքի հարցում, եւ այսպիսով նախարարութեան փոփոխելը վերադրում են այն հանգամանքին, որ Յրանս-ռուսական դաշնակցութիւնից յետոյ այդ երկու պետութիւնների ազդեցութիւնը Սուլթանի վրայ սկսեց զօրեղանալ, այն ինչ ընդհանառակը Անգլիայի եւ եռապետեան դաշնակցութեան նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը սկսեց ընկնել: Իրանը ասում են որ Ջեմալ-փաշան, որ փոխարինել է Գեամիլ-փաշային, յարանի է իբրեւ ոռուսաց քաղաքական ազդեցութեան ջերմ կողմնակից: Գերմանական եւ անգլիական այդ փոփոխութիւնը ներքին պատ-

Տասնկա-Հասցանապատնի մի ուրիշ անկիւնից գրում են: Եղբարք, ըի՛չ խօսքով կը պրծեմ ձեզ, դուք իմացէ՛ք:

տներով: Նրանց խօսքերով՝ Սուլթանը մասամբ սատարի բարկացած լինելով մեծ վէպերի վրայ որ նա չի արողանում վերջ դնել յաճախ կրկնուող աւաղակային իրերի յարձակումներին, միւս կողմից էլ լսելով մի չոր դաւադրութեան մասին իւր դէմ, որի մէջ մասկցում էր իւր թէ եւ Քեամեւ-փաշան, վճռում է հնչնել նրան եւ մինչեւ անգամ պատգախանատուեան ենթարկել: Բացի դրանից Սուլթանը շատ անբարկան էր որ Եմենի սպստամբուլթիւնը մինչեւ հիմա տ չկարողացաւ իսպաղեցնել Քեամեւ-փաշան: Թէ դ պատճառաբանութիւններից որն է աւելի ճիշտը, ուար է որոշել, բայց մի հանդամանք, որ կարող է յց տալ, թէ այս դէպքերում քաղաքականութիւնը տ քիչ դեր է կատարել, այդ այն է, որ արտաքին բժոց նախարարը միակն է, որ մնացել է անփոփոխ ր նախարարութեան մէջ, — այն է Սայիդ-փաշան:

Այդ միեւնոյն ժամանակ սպառնալի լուրեր են շունակում զալ Բ. Դոանը թէ Կրետէ կղզուց եւթէ մասանդ Եմենից: Վերջինի ապստամբութիւնը շատ ծարհարուած տուեց Սուլթանի տիրապետութեանը քը-Ասիայում: Հայաստանի դրութեան մասին Սուլանը վերջերումս բոլորովին հանդատացած է երեւում՝ մի շարժման ճայն չլսելով. ուստի բարենորոգումներդործը նա տրամատիր է աւելի եւս յետաձգել:

Եւրոպական դիպլոմատիան դատապարտելի սառարտութեամբ նոյնպէս մոռացութեան է տուել Հայոց արցը, զբաղուած լինելով զանազան մանրակրկիտ շասիրական խնդիրներով: Մի անգամ գրգռեց լրաների մէջ, թէ մտադրութիւն կայ հրաւիրել միջազային կոնֆերենցիա մի քանի նոր յառաջ եկած հարցերանց թուում եւ Հայոց հարցը) կարգաւորելու հար: Բայց այդ միտքն այլեւս չկրկնուեց, եւ դեռ երր ժամանակ կը տեի, եթէ մենք՝ հայերս սպասենք

Եւրոպան ինքը իւր ինիցիատիվով զբաղուի հայկան հարցով: Մենք արդէն շատ անգամ յայտնել ենքն միտքը, որ Եւրոպան միայն այն ժամանակ լուրջրպով կը զբաղուի մեր հարցով, երբ տաճկա-հայ ժովուրդը սոքի ելնելով զօրեղ բողոք կը ներկայացնի իւ Եւրոպային իւր գոյութեան պայմանների մասին, զնդակների ու սրբերի շնջոցի տակ կը դնի Եւրոպայի աջ իւր պահանջները: Թող այդ միտքը լաւ ըմբռնենր հարուստները եւ կեղծ-ինտելլեկտները, որոնք անց կոպէկները խնայելով հանդերձ միեւնոյն ժանակ անտարբերութեամբ քարոզում են, թէ պէտք է ինչ չանել եւ դեռ սպասել ու յուսալ դիպլոմատիայի րեպատեհ փոփոխութիւնների վրայ: Իսկ եթէ այդ րեպատեհ փոփոխութիւնները մեզ բոլորովին անստրաստ գտնեն, ինչ կ'անէք այն ժամանակ:

Եւրոպական մամուլը, որ նոյնպէս կարտ է երբեմնական ալմկալի դէպքերի, որ զբաղուի որեւէ հարցով, ի հարկէ հիմա աւելի քիչ է խօսում մեր հարցի մասին: Բայց եւ այնպէս համակրական յօդուածներ յօդուտ մեր դատի շարունակում են երեւնալ եւրոպական թերթերում:

Այստեղ կը յիշենք միայն դրանցից մի քանիսի մասին:

Փարիզի «Օրսերվատեօր Ֆրանսէզ» թերթի Պօլսի թղթակիցն առաջ բերելով Թիւրքաց ճնշումների բաղմաթիւ փաստեր, վերջացնում է այսպէս. «Թէեւ Սուլթանը յոյս դնելով գերմանացոց կայսրի վրայ մերժում է ի նկատի առնել մարդկային օրէնքներն ու քաղաքակրթութեան շահերը, այնուամենայնիւ անօգուտ չի լինիլ առաջ բերել այն հաստատ փաստերը՝ մանաւանդ իբրեւ հակապատկեր այն փքուն եւ անհիմն ներբողների, որ յայտնի Ֆրանսիական թերթեր գրում են Սուլթան Աբդիւլ-Համիդի «ազատամիտ» եւ «բարեխնամ» կառավարութեան մասին»: Մի ուրիշ շատ յայտնի Ֆրանսիական թերթ նոյնպէս միքանի սարսափելի փաստեր բերելուց յետոյ ասում է հետեւեալը. «Եթէ կայ համերաշխութիւն քաղաքակրթուած ազգերի մէջ, ապա ուրեմն պէտք է ասուի որ Հայ ազգը, որի քաղաքակրթութիւնն անցնում է նոյն իսկ Յոյն-հռոմէական ժամանակներից, անպաշտպան ենթարկուած է բարբարոսների տիրապետութեանը: Չարմանալի է որ արշաւանքներ են անում Աֆրիկայի ստրկութեան դէմ եւ անտարբեր տանում են սարսափելիքներ Եւրոպայի աչքի առաջ»: Մի անգլիացի օրիորդ Բիշոպ անունով, որ երկար ճանապարհորդել էր Տաճկա-Հայաստանում, մի դասախօսութիւն է կարդացել Լոնդոնում, որի վրայ մեծ ուշադրութիւն են դարձրել բոլոր լրագրները: Նա յայտնել է բացարձակապէս, որ «ոչ թէ միայն դոյքի, այլ եւ կեանքի լիակատար անապահովութիւն է տիրում քըրիստոնէաբնակ նահանգներում»: Օրիորդը տեսակցութիւն է ունեցել Պօլսում մեծ վէպերի հետ եւ դուրս է բերել այն եզրակացութիւնը, որ նա մինչեւ անգամ տեղեակ չէր քիւրդերի այն շարագործութիւններին, որոնց մասին ինքը օրիորդը լսել էր՝ նոյն իսկ տեսել իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Ֆրանսիական մի ուրիշ թերթ հայկական հարցին մի ահադին առաջնորդող յօդուած է նուիրում, որ դրուած է շատ համակրական կերպով, եւ եթէ տեղը ներէր մենք յառաջ կը բերէինք այդ յօդուածն ամբողջովին, բայց առայժմ ստիպուած ենք այդ յետաձգել:

Վիէննա. Դաշնակցութեան աղաւ տպարան: